

Új szintézis a hódoltságról

Hegy Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*
 História Könyvtár, Budapest, 1995.
 204 old.

A hódoltság földrajzi-stratégiai fekvése miatt különleges helyzetben volt az Oszmán Birodalmon belül. Ezen területen – amely a legnagyobb európai ellenfele, a Habsburgok érdekszférájába ékelődött – az államszervezet állandó jelleggel kiugróan nagyszámú katonaságot állomásoztatott, még akkor is, amikor a birodalom pénzügyi helyzete ezt nem tette lehetővé. A szerző török és magyar levéltári források segítségével – művét három részre tagolva – mutatja be az Oszmán Birodalom berendezkedését a meghódított országokban, a magyarországi hódoltság pénzügyi, katonai és kormányzati jellegzetességeit, illetve a betelepültek társadalmát.

Az iszlám ortodoxia, a despotikus szultáni hatalom és az erősen centralizált államszervezet a 16. században befejezte az óriásállam egységesítését, amely berendezkedés lényegi változtatások nélkül bő háromszáz évig fennmaradt. Ennek ellenére az oszmán adminisztráció nem akarta azonos módszerrel kormányozni a birodalom különböző tartományait, hiszen politikájának a centralizmus mellett jellemzője volt az alkalmazkodóképesség, a tanulékonyság és a józan gyakorlati megfontolásokon alapuló kormányzati bölcsesség is. A birodalom Jementől Fülekig, Bagdadtól Algírig mindenütt megtalálta azt az optimális határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és megfelelő gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást a saját kezébe kellett vennie. Ennek értelmében a helyi vezetők/előkelők az alsó kormányzati szinten részt kaptak a hatalomból, és ezáltal valamelyest érdekeltté váltak a török uralom kiszolgálásában. A tartományok helyi adottságok szerinti kezelésének három fő változata jött létre: az arabok lakta részen, a vazallus államokban, illetve a balkáni, kis-ázsiai területeken.

A szerző a második fejezetben a magyarországi török berendezkedést és annak sajátosságait mutatja be. Buda elfoglalása után a török hatóságok nagy rutinnal kezdtek hozzá az új szerzemény katonai, közigazgatási és pénzügyi megszervezéséhez. Már 1545-1546-ban elkészültek a meghódított terület népességét, termelőképességét és a várható jövedelmeket felmérő első összeírások. Bár a török pénzügyi igazgatás tiszteletet parancsoló alapossággal látta el feladatát, mégis évtizedeken keresztül úgy látszott, hogy az itteni várkatonaság fenntartásához nem elegendők a belső források, s ezeket a birodalom más részéről származó adókból kell pótolni. A török vezetés természetesen igyekezett megszüntetni ezt a számára kedvezőtlen helyzetet: az adóztatást a hódoltságon kívül kiterjesztette a királyság peremterületeire, s a várak őrségének egy részét zsold-tímárral fizette ki. Azonban egyik intézkedés sem hozott lényeges többletbevételt az állam számára, inkább csak megtakarítást. A Budai vilájet pénzügyi stabilizációjához azonban jelentősen hozzájárult az 1568-as békét követő nyugalmi időszak felélenkülő kereskedelmének, szarvasmarha-kivételének vámjai. Ez a stabilitás azonban nem volt fenntartható huzamosabb ideig, mutat rá a szerző, hiszen az összbirodalmi pénzügyi összcsohlás a magyar tartomány felett sem múlhatott el nyomtalanul.

Hegy Klára tahrir-defterek alapján dönti meg azt a feltételezést, hogy a hódoltság területének népességében, valamint településhálózatában aránytalanul nagy pusztulás ment volna végbe. A Duna-Tisza közc legdélibb területein, a Tiszántúl déli részén, illetve a hadi utak mentén nagyarányú elnéptelenedés zajlott le, de a hódoltság egyéb területein a 16. század közepi nagy pusztulásokból sok település képes volt többször is újraéledni. A 15 éves háború azonban megrendítette a hódoltsági népesség újraéledési képességét. Ennek ellenére a települések és a népesség pusztulása valószínűleg a 17. szá-

zadban sem érte el azt a mértéket, amilyent feltételezünk róla.

A török birodalom hódoltsági jövedelmei az ipar jelentéktelensége és a bányakincsek hiánya miatt a mezőgazdasági termelésből és a termények forgalmából származtak. Kezdetben az adófizetők a művelés alá fogott földekről a termés, illetve állatállomány után tizeddel tartoztak birtokosaiknak, pénzben a földesúrnak kapuadót és különböző illetékeket, az államnak dzsizjét fizettek. Emellett azonban már a 16. században – a 17. században pedig még nagyobb mértékben – „rendkívüli” állami adók jelentek meg („avariz”-, „nuzul”-, „szürszát”- adó). Az adóztatásban három párhuzamos jelenség figyelhető meg: az általányszűrés térhódítása, ami a 17. század közepéig tartott, és aminek háttérbe szorítása a török birtokosok „majorodtatásával” állt párhuzamban; az adók és szolgáltatások folyamatos emelkedése, valamint az állami adók részesedésének növekedése az összes adón belül, főképp a 17. század második felétől. A szerző példák során keresztül mutatja be egyrészt a pénzügyi változások egyes szakaszait, másrészt a birodalom birtokelosztási politikáját, amelynek értelmében a tímárok jelentős részét a szegényebb határszandzsákokban, illetve a határon túli területeken osztotta szét, míg a belső területek jövedelmező birtokait, mezővárosait a központi kormányzat saját kezelésében tartotta.

A birodalom várvédő erejének jelentős része – közel 70%-a – a hódoltságban állomásozott. Ez a katonaság több fegyvernemből és alakulatból épült fel. Az őrségek tartópillérét a gyalogos műsztahfizok adták, akiket a hazai szakirodalom nem egyszer tévesen a várak janicsárjainak nevez. A gyalogság másik testülete a gyengébb harcértékű, főként renegátokból és délszlávokból verbuválódott azabok voltak. Magyarországon a portai janicsárok csak kis számban fordultak elő. A zsoldoslistákban több lovasalakulat szerepel, gyalogos azonban valójában csak három volt, hiszen az elit güniüllük, a Balkánról származó martalócok mellett található ulufedzsijáni szüväri, besli és färisz elnevezések ugyanazt a lovasságot fedik. Mel-

lettük a tűzereken kívül több kísérető alakulatot szolgált a várakban.

A szerző kísérletet tesz arra, hogy megállapítsa az Oszmán Birodalom magyarországi katonai erejét. A feladat nem könnyű, hiszen a várvédők létszámának meghatározásához többféle forrást kell figyelembe venni: helyi vagy központi pénztári naplókat, kincstári elszámolásokat, az 1570-es évektől a 15 éves háborúig zsold-tímár jegyzékeket, valamint a nagyobb erődökben szolgáló portai csapatok külön zsoldlistáit. Mindezek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a hódoltságban szolgáló állandó őrség létszáma megközelítőleg 18 000 emberből állt. Ehhez járult a 16. században a Budai és Temesvári vilájet mintegy 7 000 főnyi spáhija és kíséretük. Ez a 25 000 fős létszám a 17. században nem változott lényegesen, annak ellenére sem, hogy a 15 éves háború veszteségeinek pótlása és az új szerzemények feltöltése jóval nagyobb probléma elé állította a birodalom vezetőit, mint egy évszázaddal korábban. A várak őrségén belül a már említett martalócok és azabok között sok délszláv származásút, elenyésző számú magyart (számuk nem éri el a fél százalékot), illetve renegátot (úgynevezett „Abdullah-fiakat”) találhatunk. A hódoltság kezdetén a kisebb erődökben tűntek föl nagyrészt, a 16. század második felében azonban számuk egyre csökkent.

Magyarország középső harmadának katonai megszállásával megindult a „polgári” igazgatás kiépítése. E két párhuzamos szervezetre egymás mellett és egymást hatékonyan támogatva dolgozott. A polgári igazgatás sokrétű feladatokat látott el: adók beszedése, hadsereg ellátása, igazságszolgáltatás. Ezek a hivatalok átütő többségben a nagyobb várakban létrejött közigazgatási centrumokban működtek. Ettől az általános rendtől eltért öt kádihivatal: a kecskeméti, makói, tolnai, ráckevei és a jászberényi. Ezen hivatalok 17. századi felszámolása a tisztán polgári berendezkedési kísérlet kudarcát mutatják. Az igazgatás kezdeti feszesebb rendje birodalom-szerte – így Magyarországon is – megroppant. A 17. században a helyi hivatalokhoz visszautalt ügyek szaporodásából nem önállóságuk és hatáskörük megnövekedése következett, hanem formális vagy nyereség-

gért végzett ügyintézés, a „mindenki illetékessége mindenben” gyakorlatának elburjánzása. Ez katalizálta a hódoltsági települések irathalmazási kényszerét, amellyel meglévő jogaikat kívánták újra és újra biztosítani a helyi hatóságoknál. Csak a Köprülü-restaurációnak sikerült visszaállítani Konstantinápoly központi szerepét a közigazgatásban.

A török közigazgatás Magyarországon is átengedte az alsóbb szintű igazgatást és jogszolgáltatást a helyi vezetőknek, a 16. században kialakult „munkamegosztás” azonban a hódoltság második évszázadára jócskán eltorzult: a munka egésze a rája előjárókra hárult, az ebből befolyó jövedelmek nagyobb részét azonban a kincstár és adóbeajtói, falvak esetében a javadalombirtokosok vitték el. A bűnüldözés és rendfenntartás annyira kötelessége lett a városoknak, hogy ha hibáztak, a török hatóságok komoly pénzbüntetéssel sújtották őket.

Az Oszmán Birodalom Magyarországon valóságos katonai győzelmet aratott, azonban itt találta magát szembe először a részleges hódításból eredő problémákkal. A magyar nemességnek ugyanis az állami intézményrendszerek, illetve a végvári katonaság segítségével lassan és szívósan sikerült jelenlétét biztosítani (adóztatás, előjogainak fenntartása) a hódoltságban. Az így létrejött kondomínium létebe a hódítók is kénytelenek voltak beletörődni. A török berendezkedés ezen gyengeségei Magyarország számára létfontosságúvá váltak, hiszen – ahogy a szerző is rámutat – így el tudta kerülni a Balkán sorsát, sem gazdaságában, sem pedig társadalmában jóvátehetetlen torzulás nem keletkezett.

A hódoltságba betelepült társadalmat három részre lehet bontani: a megszállók vezető rétege, köztörökök és délszlávok. A magas rangú állami tisztségviselők számára a nem túl sok jövedelemmel kecsegtető Magyarország is vonzó volt, hiszen jövedelmeiket három fő forrásból kiegészíthették: fizetéssel járó, pótlólagos állami megbízásokat

vállalhattak; kisebb ingatlanokat vásárolhattak vagy vehettek bérbe a kincstártól; kötelező váló ajándékok fizetésére szoríthatták körzetük településeit. Az olvasó számára az is nyilvánvalóvá válik, hogy a tisztségviselők gyakori változása a hódoltságban csak a legfontosabb posztokon volt jellemző és ott is csak megszorításokkal.

A betelepülők tömegét adó köztörökök mindennapjaiba is betekintést nyerünk a Hegyi Klára által bemutatott hagyatéki jegyzőkönyvek segítségével. A nagyszámú katona és hivatalnok földek, boltok bérbevételével, kereskedelemmel, adóbérléssel igyekezett kiegészíteni jövedelmét már a hódoltság kezdetén. A nagyobb pénzzel rendelkezők között azonban nem őket, hanem az iparosokat, a kereskedőket és a pénzügyi igazgatásban érdekeltet találjuk. Az ideiglenesen beköltözött törökök egy évszázad elteltével sem olvadtak bele az őket körülvevő idegen világba, de mert átvették tárgyi kereteit, életmódjuk lassan a meghódítottakéhoz vált hasonlatossá.

A török terjeszkedés következményeként Magyarországra települő délszlávok, s köztük is legnagyobb számban a szerbek a hódoltság idején alapvetően az őshazájukban kialakult életet éltek itt is: a megszállók szolgálatába álltak, egyes házasságokat kötöttek vagy termelő parasztként túrték idegen uraik teljhatalmát.

Hegyi Klára könyvében – megbirkózva a török birodalom hatalmasra duzzasztott és szinte átláthatatlan bürokráciájának irattömegével – az olvasó elé tárja a hódoltság pénzügyi, katonai és igazgatási rendszerét, valamint a betelepülő társadalom életét. Kutatásainak eredményeként megcáfolja a korzakkal foglalkozó magyar történetírás egyes állításait, illetve pontosítja a 16-17. századra vonatkozó ismereteinket.

Bagi Zoltán